

स्थानीय विवाद निरूपणमा न्यायिक समितिको भूमिका

Tara Bahadur Mahat

Gaurishankar Multiple Campus, Charikot, Dolakha, Nepal

GS Spark: Journal of Applied Academic Discourse (ISSN: 3021-9329) Copyright © 2024
The Author: Gaurishankar Multiple Campus, Bhimeshwar-3, Charikot, Dolakha, Nepal.
Distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License
(CC BY-NC 4.0)

INFO

Corresponding Author

Tara Bahadur Mahat

E-mail

tarabahadurmahat@gmail.com

Date of Submission

July 15, 2024

Date of Acceptance

September 29, 2024

ABSTRACT (लेखसार)

नेपालको संविधान २०७२ ले सङ्घीय प्रणाली अन्तर्गत न्यायिक समिति गठन गरी सानातिना विवादहरूको समाधान गर्ने अधिकार स्थानीय तहलाई प्रत्यायोजन गरेको छ। यो प्रावधानले सामाजिक न्याय हुनेगरी स्थानीय स्तरमै विवाद निरूपण गर्ने व्यवस्था सुनिश्चित गरेको छ। यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य स्थानीय तहका न्यायिक समितिहरूको विवाद निरूपण प्रक्रियाको प्रभावकारिता मूल्याङ्कन गर्नु, उनीहरूले भोगेका समस्याहरू पहिचान गर्नु र समाधानका सम्भावित उपायहरूको सिफारिस गर्नु हो। यस अध्ययनले संख्यात्मक र गुणात्मक अनुसन्धान विधिको प्रयोग गरेको छ। तथ्याङ्क संकलनका लागि स्थानीय तहका न्यायिक समितिहरूसँग अन्तरवार्ता र न्यायिक समितिमा दर्ता तथा समाधान भएका विवादको अभिलेख खोजेर विश्लेषण गरिएको छ। न्यायिक समितिहरूले विवाद निरूपणमा उल्लेखनीय भूमिका खेले पनि कानुनी ज्ञानको कमी, आवश्यक संरचनाको अभाव र मेलमिलाप प्रक्रियामा चुनौतीहरूको सामना गर्नुपरेको छ। नागरिकहरूले न्याय सेवामा बढ्दो विश्वास देखाए पनि सुधारको टङ्कारो आवश्यकता देखिन्छ। यसको थप प्रभावकारिताका लागि न्यायिक समितिमा कानूनी सल्लाहकारको व्यवस्था,

मेलमिलापकर्ताहरूको क्षमता विकास र न्यायिक प्रक्रियाबारे आम जनतालाई जानकारी गराउन सचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सुझाव दिईएको छ । यी र यस्तै कदमहरूले न्यायिक समितिको प्रभावकारिता र विश्वास वृद्धि गर्ने अपेक्षा छ।

शब्दकुञ्जी: न्यायिक समिति, विवाद निरूपण, मुद्धा, मेलमिलाप, फैसला, दोलखा

पृष्ठभूमि

नेपाली समाज राजतन्त्रात्मक व्यवस्थाको चरणबाट अहिले सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक चरणमा प्रवेश गरेको छ । यसबिचमा सामाजिक न्याय, लोकतन्त्र र सङ्घीयताका विषयमा नेपालको संविधानमा स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ (K.C., 2023)। वि.स.२०६४ सालमा बनेको संविधानसभाले दोश्रो कार्यकाल (२०७०-२०७२) मा नेपालको संविधान (२०७२) जारी गर्न सफल भयो । संविधानले नेपाललाई सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्यको रूपमा स्वीकार गर्‍यो । वि.स.२०७३ मा राज्यको पुनर्संरचना भई तीन तहको राज्य व्यवस्था रहने गरी अधिकार विकेन्द्रिकरण गरेको छ । जसमा एक सङ्घ, सात प्रदेश र ७ सय ५३ स्थानीय तह (पालिका) रहेका छन् । यसरी अधिकारको विकेन्द्रिकरण गर्ने सन्दर्भमा न्याय निरूपणको अधिकार पनि स्थानीय तहमा गाउँपालिका उपाध्यक्ष तथा नगरपालिका उपप्रमुखको संयोजकत्वमा गठन हुने न्यायिक समितिलाई प्रदान गरेको छ ।

नेपालको संविधानको धारा २१७ र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४७ मा स्थानीय न्यायिक समितिले न्याय निरूपणमा के कस्ता कामहरू गर्न सक्ने भनी मेलमिलाप गराउनेदेखि फैसला गर्नेसम्मको अधिकार प्रत्यायोजना गरेको छ । यहि कानुनी आधारलाई मानेर पालिकाहरूले न्यायिक समितिमार्फत स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४७ (१) मा उल्लेख गरिएका १३ (क-ड) प्रकारका विवाद फैसलाबाट निरूपण गर्ने र ४७ (२) मा उल्लेख

गरिएका ११ (क-ट) प्रकारका विवाद मेलमिलापको माध्यमबाट मात्र समाधान गर्ने अभ्यास भईरहेको छ । पर्याप्त कानुनी अधिकार पाएको स्थानीय न्यायिक समितिले गरीरहेको कामको अवस्था, काम गर्दाका बखत न्यायिक समितिले भोगिरहेका समस्या र समाधानका सम्भावित उपायहरूको विषयमा यो लेख तयार गरिएको हो ।

अध्ययनको उद्देश्य

नेपालको संविधान र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ लाई टेकेर स्थानीय तहमा न्यायिक समितिको अभ्यास भएको करिब सात बर्ष पूरा भएको छ । यो अवधिमा न्यायिक समितिले विभिन्न किसिमका अभ्यासहरू गरीसकेको छ । तथापि यस समितिले पाएको कानुनी अधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयन, यस समितिले भोग्नुपरेका समस्या लगायतका विषयमा अनुसन्धानमूलक अध्ययन भएको पाईदैन । तसर्थ निम्नलिखित उद्देश्यहरू राखेर यो अध्ययन गरिएको छ । क) न्यायिक समितिको व्यवस्था पश्चात स्थानीय विवाद स्थानीय स्तरमै निरूपणको अवस्था पत्ता लगाउनु । ख) न्यायिक समितिबाट मुद्धा फैसलाको विद्यमान अवस्था पत्ता लगाउनु । ग) न्यायिक समितिले भोग्नु परेका समस्या र समाधानका सम्भावित उपायहरू पत्ता लगाउनु ।

अनुसन्धानका प्रश्नहरू

स्थानीय विवाद निरूपणमा न्यायिक समितिको भूमिकाबारे अध्ययन गर्ने क्रममा अध्ययनलाई प्रभावकारी बनाई अपेक्षित नतिजा निकाल्नका लागि निम्नलिखित तीन ओटा प्रश्नलाई केन्द्रमा राखिएको छ । १.न्यायिक समितिको व्यवस्था पश्चात स्थानीय विवाद निरूपणमा सहयोग पुगेको छ ? २.न्यायिक समितिबाट मुद्धा फैसलाको विद्यमान अवस्था कस्तो छ ?

३.न्यायिक समितिले भोग्नु परेका समस्या र समाधानका उपायहरू के के छन् ?

साहित्यको पुनरावलोकन

दक्षिण एसियामा स्थानीय विवाद समाधानका वैकल्पिक तरिकाको अभ्यास

मानव सभ्यताको विकाससँगै मानवहरूमा जागरण पैदा भएपछि फरक विचारका कारण उत्पन्न हुने विवादलाई समाधान गर्न विभिन्न तरिकाहरू अपनाईएका छन् । अहिले जस्तो व्यवस्थित कानुनी प्रणालीबाट न्याय निरूपण नभएको समयमा पनि तत्कालिन शासकहरूले विभिन्न धर्म र समुदायका परम्परामा आधारित भएर स्थानीय विवादहरू समाधान गर्दै आएका थिए । दक्षिण एसियाका केहि देशहरूमा स्थानीय विवाद समाधानका वैकल्पिक तरिकाहरूको अभ्यास यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

भारतमा स्थानीय विवाद समाधान प्रणालीको

इतिहास: भारतको इतिहासमा स्थानीय विवाद समाधानको परम्परा अन्तर्गत प्राचीन ग्रन्थहरूमा "पञ्चायत" प्रणालीको उल्लेख गरेको पाइन्छ। "मनुस्मृति" र "अर्थशास्त्र" मा पञ्चायती निकायहरूले गाउँस्तरका सामाजिक र आर्थिक विवाद समाधान गर्ने अधिकार पाएका थिए । मुगलकालमा स्थानीय विवाद समाधानको लागि काजी (इस्लामी न्यायाधीश) प्रणाली प्रचलित थियो। गाउँका मुखिया र समुदायका नेताहरूले न्याय सम्पादन गर्ने गर्दथे । ब्रिटिश शासनकालमा परम्परागत पञ्चायती प्रणालीलाई संस्थागत गर्ने प्रयासस्वरूप सन् 1888 मा ग्राम अदालतको अवधारणा सुरु गरियो। यसका साथै औपनिवेशिक सरकारले आफ्नो केन्द्रीय कानूनी प्रणालीलाई प्राथमिकतामा राखेपछि स्थानीय विवाद समाधान प्रणाली कमजोर बन्दै गयो ।

भारतले ब्रिटिस उपनिवेशबाट स्वतन्त्रता पाएपछि भारतीय संविधानले स्थानीय पञ्चायती न्याय व्यवस्थालाई पुनःस्थापित गर्‍यो। सन् १९९२ मा भएको ७३ औं संविधान संशोधनले पञ्चायत राज संस्थाहरूलाई संवैधानिक मान्यता दिएपछि ग्राम न्यायालय स्थापना गरी साना विवाद समाधान गर्न सक्षम बनायो। हाल भारतमा ग्राम न्यायालय र वैकल्पिक विवाद समाधान (Alternative Dispute Resolution - ADR) जस्ता विधिहरू

स्थानीय विवाद समाधानका लागि महत्त्वपूर्ण साबित भएका छन्।

चीनमा स्थानीय विवाद समाधान प्रणालीको

इतिहास: प्राचीन कालको चीनमा स्थानीय विवाद समाधान प्रणाली कन्फ्युसियस दर्शन र सामुदायिक परम्परामा आधारित रहेको थियो । सामाजिक सद्भाव कायम गर्न सामुदायिक सहमति र नैतिक शिक्षालाई जोड दिनु कन्फ्युसियस दर्शनको मुल मर्म थियो । गाउँस्तरमा भने "बोजिया" प्रणाली (सामूहिक जिम्मेवारी) लागू थियो, जहाँ स्थानीय विवाद सामुदायिक नेतृत्वद्वारा समाधान गरिन्थ्यो। सामन्ती युगमा भने विवाद समाधानका लागि स्थानीय स्तरमा "जिआओगुआन" (गाउँ अधिकारी) को नेतृत्वमा समितिहरू गठन गरिन्थ्यो। यो प्रणालीमा कानुनी प्रक्रियाभन्दा सहमति र मेलमिलापलाई प्राथमिकता दिइन्थ्यो ।

साम्राज्यकालीन समयमा चीनको ताङ र मिङ वंशकालमा "मिङ फे" (संविधान कानून) र "चिङ कोड" जस्ता कानुनी प्रणाली विकसित भएपनि गाउँघरका विवाद सामुदायिक स्तरमै मिलाउने परम्परा कायम थियो । सन् १९४९ मा साम्यवादी शासनको स्थापनापछि स्थानीय विवाद समाधानका लागि "जन अदालत" र "माओवादी न्याय प्रणाली" लागू गरियो। जहाँ गाउँ स्तरमा सामुदायिक मेलमिलाप समिति (People's Mediation Committees) गठन गरेर विवाद समाधानका लागि संवाद र सहमतिको विधि अपनाईएको थियो । अहिले "जन अदालत" सँगै सामुदायिक मेलमिलाप समितिहरू, मध्यस्थता र सहमति प्रक्रियाबाट साना विवादहरू समाधान गर्ने अभ्यास चलिरहेको छ ।

अफगानस्तानमा स्थानीय विवाद समाधान

प्रणालीको इतिहास: अफगानस्तानको स्थानीय विवाद समाधान प्रणाली ऐतिहासिक रूपमा आदिवासी परम्परामा आधारित रहेको छ। "पशतूनवाली" (Pushtunwali) नामक परम्परागत आदिवासी कानूनी कोड, विशेषगरी पशतून समुदायमा विवाद समाधानको प्राथमिक आधार हो। यसले आदर, बदला, र मेलमिलापलाई प्राथमिकता दिने गरेको थियो । इस्लाम धर्मको आगमनपछि, शरियत (इस्लामिक कानून) स्थानीय विवाद समाधानको एक प्रमुख आधार बन्यो। तर, आदिवासी परम्परागत प्रणाली र इस्लामी

कानूनको मिश्रणले काम लामो समयदेखि काम गरिरहेको छ । तालिबान शासनकालमा भने शरियत कानूनलाई कडाईका साथ लागू गरिएको थियो । अफगानस्तानमा अहिले पनि स्थानीय विवाद समाधान प्रणालीका रूपमा "जिरगा" र "शुरा" प्रभावशाली छन्। ग्रामीण क्षेत्रहरूमा यी प्रणालीहरूले औपचारिक अदालत प्रणालीभन्दा छिटो र कम खर्चिलो समाधान दिने गरेका छन्।

नेपालमा स्थानीय विवाद समाधान प्रणालीको इतिहास

नेपालमा विवाद समाधानका परम्परागत तरिका:

नेपालको स्थानीय विवाद समाधान प्रणाली परम्परागत सामाजिक संरचनाबाट विकसित हुँदै आएको छ । किराँतकालदेखि नै "पञ्चायत" जस्तो सामुदायिक निकायले सामाजिक न्याय सम्पादन गर्थे। लिच्छवि कालमा "गोपाल" (स्थानीय प्रमुख) र "ग्राम्याधिकारी" को प्रयोग गरिएको थियो । मल्लकालमा राजा र सामन्तहरूले स्थानीय विवाद समाधान गर्न "मुखिया" र "चौधरी" जस्ता स्थानीय अधिकारीहरूलाई अधिकार प्रत्यायोजन गरेका थिए । शाह वंशीय शासन र राणा शासनकालमा गाउँस्तरका "मुखिया", "जिमुवाल", र "सरदार"हरूले विवाद समाधान गर्ने गर्दथे ।

नेपालमा विवाद समाधानका आधुनिक तरिका:

२०७२ मा जारी भएको नेपालको संविधानको धारा २१७ मा न्यायिक समितिको व्यवस्था भएपनि स्थानीय तहको निर्वाचन पश्चात स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ जारी गरियो । तत्पश्चात स्थानीय तहमा न्यायिक समितिको अभ्यास सुरुवात भयो । यसरी पहिलो न्यायिक समितिको एक कार्यकाल पूरा भएर हाल दोश्रो कार्यकालको पनि २ बर्ष व्यतीत भईसकेको छ । समग्रमा न्यायिक समितिको अभ्यास भएको करिब सात बर्ष पुगेको छ । अन्य कामको लागि यो समय धेरै भएपनि कानूनको कार्यान्वयन र समिक्षा गर्ने सन्दर्भमा त्यस्तो नहोला । सायद यहि कारण वा किन हो न्यायिक समितिको काम कारबाही, प्रभावकारिता, अवसर र चुनौती लगायतका विषयमा खासै अनुसन्धानमूलक प्रकाशन भएको पाईँदैन ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४७ को उपदफा १ मा न्यायिक समितिले (क) आलीधुर, बाँध पैनी, कुलो वा पानीघाटको बाँडफाँड तथा उपयोग, (ख) अर्काको बाली नोक्सानी गरेको, (ग) चरण, घाँस दाउरा, घ) ज्याला, मजदुरी नदिएको, (ङ) घरपालुवा पशुपंक्षी हराएको वा पाएको, (च) जेष्ठ नागरिकको पालनपोषण तथा हेरचाह नगरेको, (छ) नाबालक छोरा छोरी वा पति पत्नीलाई इज्जत आमद अनुसार खान लाउन वा शिक्षा दीक्षा नदिएको, (ज) वार्षिक पच्चिस लाख रुपैयाँसम्म विगो भएको घर वहाल र घर वहाल सुविधा, (झ) अन्य व्यक्तिको घर, जग्गा वा सम्पत्तिलाई असर पर्ने गरी रुख विरुवा लगाएको, (ञ) आफ्नो घर वा वलेसीबाट अर्काको घर, जग्गा वा सार्वजनिक बाटोमा पानी झारेको, (ट) सँधियारको जग्गातर्फ झ्याल राखी घर बनाउनु पर्दा कानून बमोजिम छोड्नुपर्ने परिमाणको जग्गा नछोडी बनाएको, (ठ) कसैको हक वा स्वामित्वमा भएपनि परापूर्वदेखि सार्वजनिक रूपमा प्रयाग हुँदै आएको बाटो, वस्तुभाउ निकाल्ने निकास, वस्तुभाउ चराउन चौर, कुलो, नहर, पोखरी, पाटी पौवा, अन्त्यष्टि स्थल, धार्मिक स्थल वा अन्य कुनै सार्वजनिक स्थलको उपयोग गर्न नदिएको वा बाधा पुऱ्याएको, (ड) सङ्घीय वा प्रदेश कानूनले स्थानीय तहबाट निरुपण हुने भनी तोकेका अन्य विवाद निरुपण गर्ने अधिकार दिईएको छ ।

त्यसैगरी दफा ४७ को उपदफा २ मा (क) सरकारी, सार्वजनिक वा सामुदायिक बाहेक एकाको हकको जग्गा अर्काले चापी, मिची वा घुसाईँ खाएको, (ख) सरकारी, सार्वजनिक वा सामुदायिक बाहेक आफ्नो हक नपुग्ने अरुको जग्गामा घर वा कुनै संरचना बनाएको, (ग) पति-पत्नीबीचको सम्बन्ध विच्छेद, (घ) अङ्गभङ्ग बाहेकको बढीमा एक बर्षसम्म कैद हुन सक्ने कुटपिट, (ङ) गाली बेइज्जती, (च) लुटपिट, (छ) पशुपंक्षी छाडा छोडेको वा पशुपंक्षी राख्दा वा पाल्दा लापरबाही गरी अरुलाई असर पारेको, (ज) अरुको आवासमा अनधिकृत प्रवेश गरेको, (झ) अर्काको हक भोगमा रहेको जग्गा आवाद वा भोग चलन गरेको, (ञ) ध्वनी प्रदुषण गरी वा

फोहोरमैला फ्याँकी छिमेकीलाई असर पुऱ्याएको, (ट) प्रचलित कानून बमोजिम मेलमिलाप हुन सक्ने व्यक्ति वादी भई दायर हुने अन्य देवानी र एक बर्षसम्म कैद हुन सक्ने फौजदारी विवाद न्यायिक समिति अन्तरगत मेलमिलापको माध्यमबाट मात्र निरुपण गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

अध्ययन विधि

यो अध्ययनले संख्यात्मक तथा गुणात्मक दुवै किसिमका विशेषतालाई समेटेको छ । न्यायिक समितिले विवादको निरुपण गरेका संख्यालाई संख्यात्मक अनुसन्धान तथा न्यायिक समितिले भोग्नु परेका समस्या र समाधानका सम्भावित उपायहरूको खोजी गर्नेक्रममा गुणात्मक अनुसन्धान विधिको प्रयोग भएको छ । संख्यात्मक अनुसन्धानका लागि प्रश्नावली तयार पारेर स्थानीय न्यायिक समिति मार्फत तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ भने गुणात्मक अनुसन्धानमा न्यायिक समितिमा कार्यरत न्यायिक सहजकर्तासँग लिखित अन्तरवार्ता गरिएको छ ।

अध्ययनको सिमा

यो अध्ययनबाट सङ्घीय शासन व्यवस्थामा न्याय निरुपणको अधिकार स्थानीय तहमा कसरी अभ्यास भईरहेको छ भनेर हेर्न खोजिएको हो । देशभरका ७ सय ५३ स्थानीय तहमा न्यायिक समितिले स्थानीय स्तरबाटै न्याय सेवा दिईरहेका छन् । सिमित स्रोत साधन र छोटो समयकोबिचमा यो लेख तयार गर्न दोलखा जिल्लाका नौ ओटा स्थानीय तहमा रहेका न्यायिक समितिको कार्य सम्पादन र भोग्नु परेका समस्या साथै समाधानका सम्भावित उपायको बारेमा अध्ययन गरिएको छ । जस अन्तरगत वि.स.२०७९ को वैशाखमा भएको स्थानीय तहको निर्वाचनबाट दोश्रो कार्यकालका लागि निर्वाचित न्यायिक समितिको दुई बर्षको कार्यकाल अर्थात् २०७९ को जेष्ठदेखि २०८१ को वैशाखसम्मको अवधिमा दर्ता, निरुपण तथा प्रक्रियामा रहेका विवादको संख्यात्मक तथ्याङ्कलाई केलाउने प्रयास गरिएको हो ।

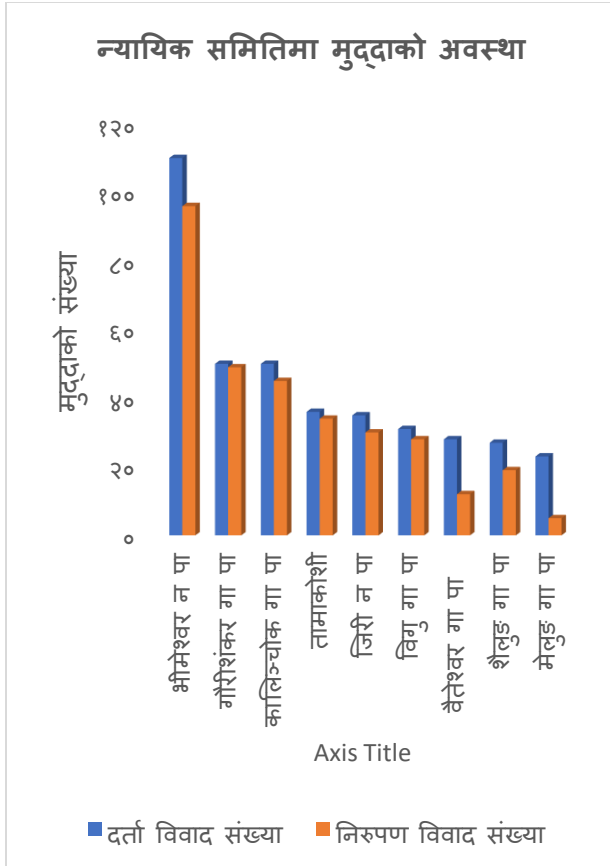
तथ्याङ्क विश्लेषण

न्यायिक सहजकर्ताको योग्यता र अनुभव

दोलखा जिल्लाका नौ ओटा स्थानीय तहमा न्यायिक समिति गठन भई काम गरीरहेका छन् । प्रत्येक न्यायिक समितिमा सेवा प्रवाहका लागि एक/एक जना न्यायिक सहजकर्ता नियुक्त गरी कार्य सञ्चालन भईरहेको पाईएको छ । नौ जना न्यायिक सहजकर्तामध्ये ६ जना ५ बर्ष भन्दा लामो समयदेखि निरन्तर सेवामा रहेका छन् भने बाँकी केहि महिनादेखि नियुक्त भएर काम गरीरहेका छन् । उनीहरूसँग शिक्षण, अदालती सेवा, गैरसरकारी संस्था र सामाजिक परिचालन लगायतका क्षेत्रमा काम गरेको अनुभव रहेको छ । तर न्यायिक निकायको रूपमा काम गर्ने न्यायिक समितिमा अधिकांश सहजकर्ताहरूसँग कानूनी ज्ञानको पृष्ठभूमी नभएको पाईएको छ । कानूनी ज्ञानको पृष्ठभूमी नभए पनि कुनै पनि न्यायिक समितिले कानूनी सल्लाहकार राखेका छैनन् । तर आवश्यकताका आधारमा अधिकांश न्यायिक समितिले कानून व्यवसायी मार्फत परामर्श लिने गरेका छन् ।

विवाद दर्ता तथा निरुपण

दोस्रो कार्यकालका लागि स्थानीय तहका जनप्रतिनिधि निर्वाचित भएपश्चात् २ बर्षको अवधि अर्थात् २०७९ जेठदेखि २०८१ बैशाख सम्ममा दोलखाका नौ ओटा स्थानीय न्यायिक समितिमा जम्मा ३ सय ९० ओटा विवाद दर्ता भएका छन् । जसमध्ये ३ सय १८ ओटा विवाद विभिन्न तरिकाबाट निरुपण भएका न्यायिक समितिको तथ्याङ्कमा उल्लेख छ । जसलाई स्तम्भ रेखाचित्रमा यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

माथि स्तम्भ रेखाचित्रमा देखाईएको चित्र अनुसार दोलखाका नौ ओटा स्थानीय तहमध्ये भीमेश्वर नगरपालिकामा सबैभन्दा धेरै विवाद (मुद्दा) दर्ता तथा निरुपण भएको देखिन्छ भने मेलुङ गाउँपालिकामा सबैभन्दा कम विवाद दर्ता तथा निरुपण भएको देखिन्छ । प्राप्त तथ्याङ्क अनुसार भीमेश्वर नगरपालिकामा २ वर्षको अवधिमा १ सय १० ओटा विवाद दर्ता भएर ९६ ओटा निरुपण भएका छन् । त्यसैगरी मेलुङ गाउँपालिकामा २३ ओटा दर्ता भएर ५ ओटा मात्र निरुपण भएका छन् । त्यसैगरी गौरीशंकर गाउँपालिकामा ५० ओटा दर्ता भएकोमा ४९ ओटा निरुपण, कालिञ्चोक गाउँपालिकामा ५० ओटा दर्ता भएकोमा ४५ ओटा निरुपण र तामाकोशी गाउँपालिकामा ३६ ओटा दर्ता भएकोमा ३४ ओटा विवाद निरुपण भएका छन् । जिरी नगरपालिकामा ३५ ओटा दर्ता ३० ओटा निरुपण, विगु गाउँपालिकामा ३१ ओटा दर्ता २८ ओटा निरुपण, बतेश्वर गाउँपालिकामा २८

ओटा दर्ता १२ ओटा निरुपण भएका छन् भने शैलुङ गाउँपालिकामा २७ ओटा विवाद दर्ता भएर १९ ओटा विवाद निरुपण भएका छन् ।

निरुपण नभएका कतिपय विवादहरू पक्षहरू सम्पर्कमा नआएका, अन्य निकायमा गएका र कतिपय प्रक्रियामा रहेको पाईएको छ । विवाद निरुपणको अवस्थालाई नियाल्दा गौरीशंकर गाउँपालिकाको अवस्था उत्कृष्ट देखिएको छ । जहाँ ५० ओटा विवाद दर्ता भएकोमा ४९ ओटा विवाद निरुपण भएका छन् । यो दर्ता विवादको ९८ प्रतिशत विवाद निरुपण भएको हो । दर्तामा मात्र संख्या कम होईन निरुपणमा पनि मेलुङ गाउँपालिका सबैभन्दा पछाडि देखिएको छ । जसले दर्ता विवादको करिब २२ प्रतिशत मात्र विवादको निरुपण गरेको छ ।

दर्ता भएका विवादको प्रकृति

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४७ मा स्थानीय न्यायिक समितिले न्याय निरुपणमा मेलमिलाप गराउनेदेखि फैसला गर्नेसम्मको अधिकार प्रत्यायोजना गरेको छ । जसअनुसार न्यायिक समितिले स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४७ (१) मा उल्लेख गरिएका १३ (क-ड) प्रकारका विवाद फैसलाबाट निरुपण गर्ने र ४७ (२) मा उल्लेख गरिएका ११ (क-ट) प्रकारका विवाद मेलमिलापको माध्यमबाट मात्र विवादको निरुपण गर्ने अधिकारक्षेत्र तोकिएको छ ।

ऐनको दफा ४७ (१) बमोजिम दर्ता भएका विवाद:

दोलखा जिल्लाका नौ ओटा स्थानीय न्यायिक समितिमा दुई वर्षको अवधिमा ऐनको दफा ४७ (१) र (२) मा उल्लेख गरिए बमोजिमका विभिन्न प्रकृतिका विवादहरू दर्ता तथा निरुपण भएका छन् । ऐनको दफा ४७ (१) बमोजिम दर्ता भएका विवादको विवरणलाई तालिकामा हेरौं ।

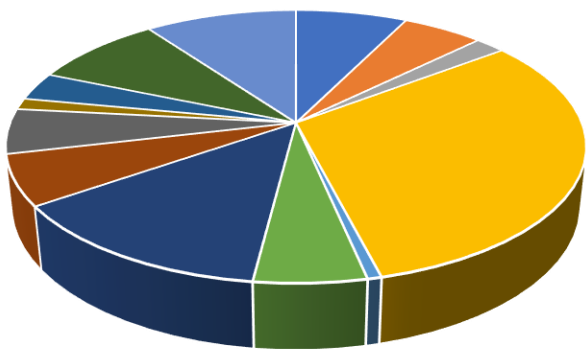
विवादको प्रकृति	स्थानीय तह									जम्मा संख्या
	बैतेश्वर	भीमेश्वर	विगु	गौरीशंकर	जिरी	कालिञ्चोक	मेलुङ	शैलुङ	तामाकोशी	
क	३	१५	३			५	३	५	३	३७
ख		१४			१	०	१	०	०	१६
ग	३	१	२			३	१	०	१	११
घ	१	२				०	०	१	०	४
ङ	६	३	७	१५	४	४	२	८	१५	६४
च		१	१	१		४	०	०	०	७
छ		२				०	०	०	०	२
ज		०				०	०	१	०	१
झ	२	२			२	२	०	२	०	१०
ञ		२	१			०	०	०	०	३
ट		२०	१२	२०	१३	८	०	०	१२	८५
पालिकागत जम्मा	१५	६२	२६	३६	२०	२६	७	१७	३१	२४०

नौ ओटा दर्ता भएका विवादमध्ये ऐनको दफा ४७ (१) रहेको छ । जसलाई वृत्तचित्रमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ बमोजिम दर्ता भएका विवादको जम्मा संख्या १ सय ५० ।

विवादको प्रकृति	स्थानीय तह									जम्मा संख्या
	बैतेश्वर	भीमेश्वर	विगु	गौरीशंकर	जिरी	कालिञ्चोक	मेलुङ	शैलुङ	तामाकोशी	
क	२	१			१	५	१	०	१	११
ख		३	२			२	०	१	०	८
ग		१				१	०	०	१	३
घ	२	३	१	१०	५	१०	६	८	२	४७
ङ						१	०	०	०	१
च	१	५	१			१	०	०	०	८
छ	२	५		१	६	१	३	१	१	२०
ज	४	५				०	१	०	०	९
झ	२	४				२	०	०	०	८
ञ		२				०	०	०	०	२
ट		२				१	२	०	०	५
ठ		४	१	३	२	०	३	०	०	१३
ड		१४			१	०	०	०	०	१५
पालिकागत जम्मा	१३	४८	५	१४	१५	२४	१६	१०	५	१५०

पालिका	मेलमिलाप बल्झिएका विवाद संख्या	मेलमिलापकर्ताबाट मेलमिलाप भएको संख्या	न्यायिक समितिबाट भएको मेलमिलाप	फैसला कार्यान्वयन नभएका मुद्दा संख्या	समयमा फैसला हुन नसकेका मुद्दा संख्या
बैतेश्वर	४	६	२०	०	०
भीमेश्वर	०	५०	६०	०	५
विगु	०	१०	२०	०	०
गौरीशंकर	०	३३	१२	०	०
जिरी	०	२३	३०	०	०
कालिञ्चोक	०	२३	३५	०	३
मेलुङ	०	०	३	०	०
शैलुङ	१	१५	५	०	१
तामाकोशी	०	१२	३४	०	०
जम्मा	५	१७२	२१९	०	९

४७(१) का विवादको विवरण

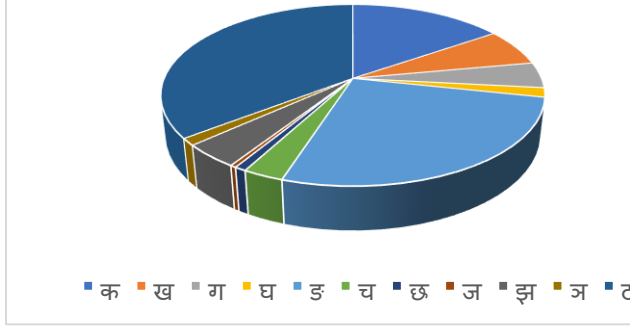
■ क ■ ख ■ ग ■ घ ■ ङ ■ च ■ छ ■ ज ■ झ ■ ञ ■ ट ■ ठ ■ ड

ऐनको दफा ४७ (२) बमोजिम दर्ता भएका विवाद:

दोलखा जिल्लाका नौ ओटा स्थानीय न्यायिक समितिमा दुई वर्षको अवधिमा ऐनको दफा ४७ (१) र (२) मा उल्लेख गरिए बमोजिमका विभिन्न प्रकृतिका विवादहरू दर्ता तथा निरूपण भएका छन् । ऐनको दफा ४७ (२) बमोजिम दर्ता भएका विवादको विवरणलाई तालिकामा हेरौं ।

नौ ओटा स्थानीय तहमा दर्ता भएका विवादमध्ये ऐनको दफा ४७ (२) बमोजिम दर्ता भएका विवादको जम्मा संख्या २ सय ४० रहेको छ । जसलाई वृत्तचित्रमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

४७ (२) का विवादको विवरण

मेलमिलाप तथा फैसलाको अवस्था

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले क्षेत्राधिकार बमोजिम विवाद अर्थात मुद्दाको प्रकृति हेरेर फैसला वा मेलमिलाप गर्न पाउने व्यवस्था छ । दोलखाका कुन कुन पालिकामा मुद्दाको मेलमिलाप वा फैसलाको अवस्था के छ भन्ने बारे हामीलाई प्राप्त तथ्याङ्क यस्तो छ ।

माथिको तथ्याङ्कलाई हेर्दा दर्ता भएकामध्ये ३ सय ९१ ओटा मुद्दा मेलमिलाप भएका छन् । जसमध्ये मेलमिलापकर्ताबाट १ सय ७२ ओटा विवाद मेलमिलाप भएका छन् भने न्यायिक समितिबाट २ सय १९ ओटा विवाद मेलमिलाप भएका छन् । मेलमिलाप भएकामध्ये ५ ओटा विवाद बल्लिआएका छन् । मेलमिलापपछि बैतेश्वर गाउँपालिकामा सबैभन्दा धेरै ४ ओटा विवाद बल्लिआएका छन् । मेलमिलापकर्ता र न्यायिक समितिबाट मेलमिलाप भएका २६ ओटा विवादमध्ये ४ ओटा विवाद बल्लिआएका हुन् । त्यसैगरी शैलुङ गाउँपालिकामा सबैभन्दा कम १ ओटा विवाद बल्लिआएको छ । अन्य पालिकामा भने कुनै पनि विवाद नबल्लिआएको पाईएको छ ।

त्यसैगरी विभिन्न पालिकामा गरी ९ ओटा विवाद भने समयमै निरुपण हुन नसकेको पाईएको छ । नौ ओटा स्थानीय तहमध्ये भीमेश्वर नगरपालिकामा सबैभन्दा धेरै ५ ओटा विवाद समयमै निरुपण हुन सकेका छन् । कालिञ्चोक गाउँपालिकामा ३ ओटा र शैलुङ गाउँपालिकामा १ ओटा विवाद समयमै निरुपण हुन नसकेका हुन् ।

मुद्दा निरुपणको समय अवधि

विवादको प्रकृति हेरेर कानुनले न्यायिक समितिमा दर्ता भएका विवादको न्याय निरुपण गर्नुपर्ने समय अवधि तोकेको छ । मेलमिलाप गर्न सकिने प्रकृतिको मुद्दा ३ महिनाभित्र मेलमिलाप गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । त्यसो हुन नसकेमा आवश्यक कागजातसहित अदालतमा लेखी पठाउनुपर्ने व्यवस्था छ । यसरी हेर्दा दोलखाका न्यायिक समितिहरूले मुद्दाको निरुपण कति समय अवधिमा गर्ने गरेका छन् ? भन्ने तथ्याङ्क यहाँ तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

पालिका	सबैभन्दा छिटो मुद्दाको फैसला	सबैभन्दा ढिलो मुद्दाको फैसला	औसत समय
बैतेश्वर	३० दिन	६० दिन	४५ दिन
भीमेश्वर	७ दिन	३६५ दिन	१९० दिन
विगु	९ दिन	१५० दिन	८० दिन
गौरीशंकर	१ दिन	१८० दिन	९१ दिन
जिरी	१५ दिन	९० दिन	५३ दिन
कालिञ्चोक	२० दिन	३६५ दिन	१९३ दिन
मेलुङ	९० दिन	०	ढिलोको रेकर्ड नभएको
शैलुङ	०	०	फैसला नभएको
तामाकोशी	१५ दिन	१५० दिन	८३ दिन
औसत समय	२१ दिन	१५० दिन	८५ दिन

मुद्दा निरुपणको लागि लाग्ने गरेको समय अवधिलाई हेर्दा गौरीशंकर गाउँपालिकामा सबैभन्दा छिटो मुद्दा दर्ता भएकै दिन अर्थात १ दिनमै मिलापत्र गराएर मुद्दाको निरुपण भएको पाईएको छ । त्यस्तै सबैभन्दा ढिलो कालिञ्चोक गाउँपालिका र भीमेश्वर नगरपालिकामा ३ सय ६५ दिन अर्थात १ बर्षमा मुद्दाको निरुपण भएको छ । औषतमा हेर्ने हो भने सबैभन्दा छिटो बैतेश्वर

पालिका	६ महिनाभित्रका मुद्दा संख्या	६ महिना देखि १ बर्षभित्रका मुद्दा संख्या	१ बर्ष देखि २ बर्षभित्रका मुद्दा संख्या	२ बर्ष भन्दा माथिका मुद्दा संख्या	जम्मा मुद्दा संख्या
बैतेश्वर	०	०	०	०	० ओटा
भीमेश्वर	४	२	२	१	९ ओटा
विगु	१	०	०	०	१ ओटा
गौरीशंकर	२	०	०	०	२ ओटा
जिरी	३	०	०	०	३ ओटा
कालिञ्चोक	०	४	१	०	५ ओटा
मेलुङ	०	०	०	०	० ओटा
शैलुङ	१	०	०	०	१ ओटा
तामाकोशी	१	१	०	०	२ ओटा
जम्मा	१२	७	३	१	२३ ओटा

गाउँपालिकाले ४५ दिनमा मुद्दाको निरूपण (फैसला तथा मेलमिलाप) गर्ने गरेको छ भने सबैभन्दा ढिलो कालिञ्चोक गाउँपालिकाले करिब साढे ६ महिना अर्थात १ सय ९३ दिन लगाउने गरेको छ ।

जिल्लाका नौ ओटै पालिकाको अवस्थालाई हेर्ने हो भने औषतमा छिटोमा २१ दिन र ढिलोमा १ सय ५० दिन अर्थात ५ महिनामा मुद्दाको फैसला भएको देखिन्छ । यो तथ्याङ्कको आधारमा दोलखाका पालिकाहरुमा एउटा मुद्दाको निरूपणका लागि करिब ३ महिना अर्थात ८५ दिन लाग्ने गरेको देखिन्छ ।

मुद्दा पुनरावेदनको अवस्था

न्यायिक समितिले निरूपण गरेका विवाद अर्थात मुद्दाको सन्दर्भमा चित नबुझे ३५ दिनभित्र जिल्ला अदालतमा पुनरावेदन जान पाउने कानुनी प्रावधान छ । अध्ययन गरेको अवधिमा ३ सय ९० ओटा मुद्दा दर्ता भएर ३ सय १८ ओटा निरूपण भएकोमा भीमेश्वर नगरपालिकाबाट निरूपण भएका ३ ओटा मुद्दाका पक्षहरुले चित नबुझे दोलखा जिल्ला अदालतमा पुनरावेदन गरेको भीमेश्वर नगरपालिकाको तथ्याङ्कमा

उल्लेख छ । यसरी हेर्दा मुद्दाका पक्षहरुले कानुनले दिएको अधिकारको उपयोग गरेको पाईएको छ । साथै निरूपण भएका ३ सय १८ मुद्दामध्ये ३ ओटा अर्थात ०.९४ प्रतिशत मुद्दाका पक्षहरु मात्र चित नबुझे पुनरावेदनमा जानुलाई सकारात्मक रूपमा हेर्न सकिन्छ ।

पुराना मुद्दाको अवस्था

न्यायिक समितिले समयमै मुद्दाको निरूपण गर्न नसक्दा कतिपय मुद्दाहरु लामो समयदेखि अलपत्र परेर बसेका छन् । लामो समयदेखि दर्ता भएर निरूपण हुन नसकेका मुद्दाको विवरणलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

सात ओटा गाउँपालिकाबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई हेर्दा निरूपण हुन बाँकी रहेका २३ ओटा मुद्दा अलपत्र परेका छन् । ६ महिनाभित्रका मुद्दा सबैभन्दा धेरै १२ थान रहेका छन् । ६ महिनादेखि १ बर्षभित्रका मुद्दा ७ थान, १ बर्षदेखि २ बर्षसम्मका ३ थान र २ बर्षभन्दा माथिका मुद्दा १ थान निरूपण हुन बाँकी रहेको पाईएको छ । हाम्रो अध्ययन प्रक्रियामा बैतेश्वर गाउँपालिका र मेलुङ गाउँपालिकाले पुराना मुद्दाको विवरण उपलब्ध गराएका छैनन् ।

जिम्मेवारी सरेर आएका मुद्दाको अवस्था

दोश्रो कार्यकालको न्यायिक समितिमा अधिल्लो कार्यकाल (२०७४-२०७९) बाट विभिन्न पालिकामा जम्मा ३० ओटा मुद्दा जिम्मेवारी सरेर आएका छन् । जसमध्ये सबैभन्दा धेरै भीमेश्वर नगरपालिकामा १४ ओटा मुद्दा जिम्मेवारी सरेर आएका छन् भने सबैभन्दा कम जिरी नगरपालिकामा २ ओटा मुद्दा जिम्मेवारी सरेर आएका छन् । तामाकोशी गाउँपालिकामा ६ ओटा, बैतेश्वर गाउँपालिकामा ५ ओटा र कालिञ्चोक गाउँपालिकामा ३ ओटा मुद्दा जिम्मेवारी सरेर आएका छन् । विगु, गौरीशङ्कर, मेलुङ र शैलुङ गाउँपालिकामा भने अधिल्लो कार्यकालबाट कुनै पनि मुद्दा जिम्मेवारी सरेर आएका छैनन् ।

न्यायिक समितिमा क्षेत्राधिकार बाहिरका मुद्दा

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले न्यायिक समितिले हेर्न मिल्ने मुद्दाको क्षेत्राधिकार तोकिदिएको छ । न्याय निरूपण गर्ने निकायको रूपमा स्थानीय स्तरमा रहेको न्यायिक समितिमा न्याय खोज्दै समितिको क्षेत्राधिकार भन्दा बाहिरका मुद्दाहरू पनि आउने गरेको पाईएको छ । केहि पालिका बाहेक अधिकांश पालिकामा क्षेत्राधिकार बाहिरका मुद्दा आउने गरेका छन् । जसमा बहुविवाह, बलात्कार, वन विनाश, चोरी, ठेक्का पट्टाको लेनदेन, लेनदेन, नाता कायम लगायतका मुद्दाहरू रहेका छन् । जसलाई न्यायिक समितिले सम्बन्धित निकायमा जान सल्लाह तथा समन्वय गर्ने गरेको पाईएको छ ।

न्यायिक समितिले भोग्नु परेका समस्याहरू

नेपालमा सङ्घीयताको अभ्यास सुरु भएसँगै स्थानीय स्तरबाट न्याय निरूपण कार्यको थालनी भएको हो । २०७४ मा सम्पन्न स्थानीय तहको पहिलो निर्वाचनपछि गठन भएको न्यायिक समितिले न्याय निरूपणको काम थालनी गरेको हो । २०७९ मा सम्पन्न स्थानीय तहको दोश्रो निर्वाचनपछि दोश्रो कार्यकालका

लागि न्यायिक समिति गठन गरेर काम भईरहेको छ । लामो समय केन्द्रकृत शासन व्यवस्थामा अभ्यस्त भएको नेपालमा सङ्घीयताको अभ्यास गर्दा केहि समस्याहरू देखिनुलाई अन्यथा मान्न मिल्ने । स्थानीय स्तरबाट न्याय निरूपणको काम थालेको न्यायिक समितिले भोग्नु परेका समस्याहरू यसप्रकार रहेका छन् ।

- म्याद तामेलीमा समस्या ।
- तोकिएको समयमा पक्षहरूलाई उपस्थित गराउन कठिनाई ।
- कानुनी सल्लाहकारको कमी ।
- पक्षहरूबाट लिखित प्रतिउत्तर नआउनु ।
- न्यायिक समितिका सदस्यहरूमा कानूनी ज्ञानको अभाव ।
- कार्यविधि बमोजिमको ढाँचामा उजुरी नआउँदा काममा कठिनाई ।
- निर्णय प्रक्रियामा बाहिरी व्यक्तिहरूले दबाव दिनु ।
- निर्णय वा सहमतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन नहुनु ।
- व्यवस्थित इजलास नहुँदा पक्षहरूको भनाई निर्धक्क राख्ने वातावरण नहुनु ।
- मेलमिलापकर्तालाई स्वयमसेवी रूपमा काममा लगाउँदा मेलमिलाप प्रभावकारी नहुनु ।
- कतिपय मुद्दा दर्ता गरेर वादी सम्पर्कमा नआउनु ।

न्यायिक समितिका समस्या समाधानका सम्भावित उपायहरू

कामको दौरानमा न्यायिक समितिले धेरै किसिमको सिकाई र उपलब्धि हाँसिल गरेको छ । यसबिचमा देखिएका समस्याहरू पनि कम छैनन् । कामको प्रभावकारीता बढाउन न्यायिक समितिले भोग्दै तथा झेल्दै आएका समस्याहरूको यथोचित समाधान खोज्न जरुरी छ । तसर्थ माथि उल्लेखित समस्या

समाधानका लागि निम्नलिखित उपायहरू अपनाउनु आवश्यक देखिन्छ ।

- प्रत्येक न्यायिक समितिमा कानूनी सल्लाहकारको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- न्यायिक समितिको इजलासलाई व्यवस्थित गर्नुपर्ने ।
- म्याद तामेलीका लागि तामेलदार कर्मचारीको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- न्यायिक समितिका पदाधिकारी तथा सदस्यहरूको कानूनी साक्षरता सम्बन्धि क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने ।
- न्यायिक समितिप्रति विश्वास बढाउन न्यायिक समितिमा हुने फैसला र मेलमिलापको प्रक्रियाबारे आम जनसमुदायमा अभिमुखीकरण कार्यक्रम गर्नुपर्ने ।
- मेलमिलापकर्ताहरूलाई न्यूनतम पारिश्रमिकको व्यवस्था तथा क्षमता अभिवृद्धि गरेर आवश्यकता अनुसार परिचालन गर्नुपर्ने ।
- उजुरी तथा प्रतिउत्तरका लागि कार्यविधि अनुसार तोकिएको ढाँचा न्यायिक समितिले उपलब्ध गराउनुपर्ने ।
- निर्णय प्रक्रियामा न्यायिक समितिको रोहबरमा मुद्दाका पक्षहरूलाई जिम्मेवार बनाउनुपर्ने ।
- वादीले मुद्दा दर्ता गरी विचमा मुद्दा गर्नु अनुचित लागेमा स्वयं उपस्थित भई मुद्दा फिर्ता लिई सहयोग गरिदिनुपर्ने ।
- न्यायिक समितिले गरेको कामको प्रभावकारिता मापन गर्न विवादका पक्षहरूको सन्तुष्टि र यसले समाजमा शान्ति स्थापनाको लागि पुगेको सहयोगबारे थप अध्ययन हुनुपर्ने ।
- आफ्नो कामको प्रभावकारीताको मुल्याङ्कन गर्न आवश्यक अध्ययन अनुसन्धानका लागि न्यायिक समितिले बजेट व्यवस्थापन गरी अनुसन्धानकर्ताहरूलाई प्रोत्साहन गर्नुपर्ने ।

निष्कर्ष

केन्द्रिकृत शासन व्यवस्थाको पक्षधर रहेको राजतन्त्रको अन्त्यसँगै नेपाल लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक मुलुकमा रुपान्तरित भयो । लोकतन्त्रको अभ्याससँगै दोश्रो संविधानसभाबाट २०७२ मा बनेको नेपालको संविधानमा सङ्घीय शासन व्यवस्थाको प्रावधान राखेपछि तीन तहको सरकार गठन भएर काम भईरहेको छ । यसै सन्दर्भमा २०७४ मा भएको स्थानीय तहको निर्वाचन पश्चात संविधानको धारा २१७ बमोजिम स्थानीय तहमा न्यायिक समिति गठन गरेर न्याय निरूपणका कामहरू हुन थालेका छन् । काम गर्ने सिलसिलामा न्यायिक समितिमा दर्ता भएका विवादको संख्या, मिलापत्र, मेलमिलाप र फैसलाको तथ्याङ्क हेर्दा न्यायिक समितिप्रति नागरिकको अपेक्षा बढ्दै गएको देखिन्छ । तर न्यायिक समितिले भोग्नु परेका समस्याहरू केलाउँदा न्याय निरूपणलाई प्रभावकारी बनाउन स्थानीय सरकार र न्यायिक समिति आफैँ पनि अझै गम्भिर बन्नुपर्छ । संविधानले दिएको न्याय निरूपणको अधिकारलाई अवसर ठानेर न्यायिक समितिले काम गर्न सकेमा नागरिकले न्याय सेवा सहज रुपमा पाउने मात्र होईन बेला बखत प्रश्न उठिरेको सङ्घीय शासन व्यवस्थाकै औचित्य पुष्टी पनि हुन्छ । तसर्थ न्यायिक समितिलाई विश्वास गरेर आउने नागरिकको संख्यात्मक अवस्था बढीरहँदा अब न्यायिक समितिले गुणात्मक सेवा प्रवाह गर्न मेलमिलापकर्तादेखि न्यायिक समितिका पदाधिकारीहरूसम्मको क्षमता अभिवृद्धि गर्दै न्यायिक समिति र मेलमिलापको महत्वबारे आम नागरिकमा जागरण भर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

- K.C., S., (2023). नेपाली मौलिकताको समाजवादमा केहि अवसर र विरोधाभाष: एक नवमाक्सवादी विश्लेषण. *GS Spark: Journal of Applied Academic Discourse*. 1(1), 97-106. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8381838>
- नेपालको संविधान । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ।
- https://supremecourt.gov.np/court/public/media/2023_05/fc55acdd431b6f211e397c213f4c7080.pdf

- भारतीय संविधान, 73औं संशोधन (1992)
- ग्राम न्यायालय अधिनियम, 2008
- Derrett, J. D. M. (1968). *Religion, Law and the State in India*.
- Mahajan, V. D. (1965). *Ancient India*.
- Confucius, *The Analects*
- Bodde, D. & Morris, C. (1967). *Law in Imperial China*.
Harvard University Press.
- Teemu Ruskola (2002). *Law Without Law: Chinese Mediation and Dispute Resolution*.
- People's Mediation Law of the People's Republic of China (2010).
- Wong, T. (2007). *Dispute Resolution in China*.
- Ahmed, A. S. (1980). *Pukhtun Economy and Society*.
Routledge.
- Barfield, T. (2003). *Afghan Customary Law and Its Relationship to Formal Judicial Institutions*.
- Glatzer, B. (2002). "The Pashtun Tribal System." In *Concepts of Conflict Resolution in Afghanistan*.
- Wardak, A. (2004). "Jirga - A Traditional Mechanism of Conflict Resolution in Afghanistan." *UNDP Journal*.
- श्रेष्ठ, वी.आर. (1972). *नेपालको न्याय प्रणालीको इतिहास*.
- डंगोल, डी.आर. (2007). *नेपालको कानुनी विकास*.

